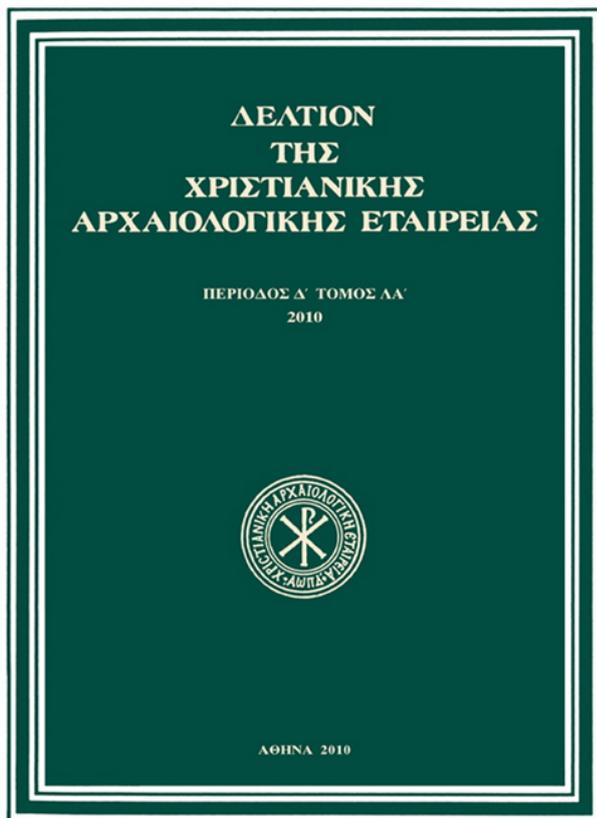

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 31 (2010)

Δελτίον ΧΑΕ 31 (2010), Περίοδος Δ'

Η παλιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Περίσσα Θήρας. Μία πρώτη προσέγγιση

Ευγενία ΓΕΡΟΥΣΗ

doi: [10.12681/dchae.666](https://doi.org/10.12681/dchae.666)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΕΡΟΥΣΗ Ε. (2011). Η παλιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Περίσσα Θήρας. Μία πρώτη προσέγγιση. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 31, 17-32. <https://doi.org/10.12681/dchae.666>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης
στην Περίσσα Θήρας. Μία πρώτη προσέγγιση

Ευγενία ΓΕΡΟΥΣΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΛΑ' (2010) • Σελ. 17-32

ΑΘΗΝΑ 2010

Ευγενία Γερούση

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΣΣΑ ΘΗΡΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στα νότια του Μέσα Βουνού, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται η αρχαία πόλη της Θήρας, εκτείνεται η μεγάλη παραλία της Περίσσης, όπου μέχρι και τη δεκαετία του 1970 δέσποζε στο τοπίο ο ογκώδης ναός του Τιμίου Σταυρού. Η οικοδόμηση του μεγάλου ναού γύρω στο 1840 έχει πολλαπλό ενδιαφέρον τόσο για τον αρχαιολόγο, όσο και για τον ιστορικό της νεότερης Ελλάδας. Η ιστορία της ανέγερσης του ναού διασώθηκε μάλιστα στην προφορική παράδοση του θηραϊκού λαού και καταγράφηκε σε έντεχνο λαϊκό ανάγνωσμα με τον τίτλο «Το Χρονικό της Περίσσης»¹.

Το 1835, λίγα μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση και την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο Γεράσιμος Βάβλας από τη Μέσα Γωνιά, που είχε πολλά κτήματα στην Περίσσα, μετά από όνειρο που είδε, έπεισε τους συγχωριανούς του να σκάψουν στην Περίσσα για να βρουν παλιά εκκλησία. Στις εκσκαφές βοήθησαν οι κάτοικοι όλου του νησιού, που συνέρρεαν κατά ομάδες από τα διάφορα χωριά. Τα αρχαία που βρέθηκαν τότε κίνησαν το ενδιαφέρον τόσο του Λουδοβίκου Ροζ², όσο και του Γενικού Εφόρου της νεοσύστατης τότε Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Κυριακού Πιπτάκη και αποτυπώθηκαν σε σχέδιο, το οποίο δημοσιεύθηκε στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1842³. Το σχέδιο δείχνει, εκτός των άλλων,

δύο τρίκλιτους ναούς, κατά πάσα πιθανότητα τρίκλιτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Από τα αρχαία που είχαν αποτυπωθεί στο σχέδιο σώζονται σήμερα στην αυλή του ναού του Τιμίου Σταυρού μόνο το λεγόμενο «Αγίασμα», όπου σύμφωνα με την παράδοση ανέβλυσε θεία ευωδία κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για την ανέγερση του ναού και όπου σήμερα βρίσκονται σε μια τεχνητή διάταξη τετράγωνου σχήματος τέσσερις αρχαίοι κίονες και στη μέση μαρμάρινος βωμός ρωμαϊκών χρόνων επάνω σε βοτσαλωτό δάπεδο και τα λείψανα ενός κυκλικού μαρμάρινου ταφικού μνημείου ελληνιστικών χρόνων⁴, το οποίο έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του τόπου και είναι γνωστό και ως «Ηρώων της Ερασίκλειας» λόγω της εύρεσης μιας επιτύμβιας επιγραφής στην περιοχή του, που ανέφερε: *Ὁ Δάμιος ἀφηρώϊξεν Ἐρασίκλειαν Ἐρατοκράτους ἀρετὰς ἔνεκα καὶ σωφροσύνας*⁵. Στους δόμους του μνημείου χαράχθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους, ίσως τον 4ο αιώνα μ.Χ., ένα εκτενές κτηματολόγιο, βασισμένο στη φορολογική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού, που δείχνει την περιοχή να είναι κατάφυτη με ελιές και αμπέλια⁶. Παρόμοια κτηματολόγια έχουν βρεθεί και σε άλλα νησιά του Αιγαίου και σε πόλεις της Μικράς Ασίας, και αποτελούν πολύτιμες πηγές για θέματα αγροτικής

¹ Φ. Κατσιπής, *Τό Χρονικό τῆς Περίσσης*, Αθήνα 1958.

² L. Ross, *Inselreisen I*, Halle 1912, 58 και 156-158. Ο Ross αναφέρει για πρώτη φορά το γέροντα που προσπάθησε να τον πείσει να ανασκάψει στην Περίσσα στην 7η επιστολή του της 12ης Σεπτεμβρίου 1835, ενώ δύο χρόνια αργότερα, στη 14η επιστολή του της 6ης Σεπτεμβρίου του 1837, από τη Σαντορίνη περιγράφει με λεπτομέρειες την ιστορία του Γεράσιμου και του ονείρου του, τις ανασκαφές που εν τω μεταξύ είχαν γίνει και τα ευρήματα.

³ *ΑΕ* 1842, σχέδ. 774.

⁴ F. Hiller von Gaertringen, *Die Insel Thera I*, Βερολίνο 1899, 302-304.

⁵ Τα ηρώα της Θήρας ήταν μικροί ναύσκοι αφιερωμένοι στη λατρεία νεκρών που προέρχονταν κυρίως από την αριστοκρατορική

τάξη, βλ. von Gaertringen, ό.π., 182-184, 304-305. Η πιο πρόσφατη μνεία των θηραϊκών ηρώων έγινε από τους A. Frantz - H. A. Thompson - J. Travlos, «The Temple of Apollo Pythios on Sikinos», *AJA* 73 (1969), 413, υποσημ. 70.

⁶ *IG XII*, 3, 343-349. G. Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades de la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.*, Παρίσι 2000, 211-243, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Στις πρόσφατες ανασκαφές της περιοχής βρέθηκε μακροσκελής κατάλογος με ονόματα δούλων, που ανήκει προφανώς στο κτηματολόγιο, βλ. E. Geroussi, «Propriété foncière et inventaire d'esclaves. Un texte inédit de Perissa (Thera) tardo-antique», *Esclavage antique et discriminations socio-culturelles* (επιμ. V. Anastasiades - P. Doukellis), Βέρονη 2005, 335-358.

Εικ. 1. Η βορειοδυτική πλευρά του μεσαίου κλίτους της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης, όπως αποκαλύφθηκε μετά την απομάκρυνση των πρώτων επιχώσεων.

οικονομίας, εγγείου ιδιοκτησίας, μορφών αγροτικής εργασίας και νομικής κατάστασης των χωρικών στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια⁷.

Μετά την ίδρυση του ναού του Τιμίου Σταυρού, τα ευρήματα στην περιοχή της Περίσσης υπήρξαν μεμονωμένα και τυχαία, όπως μεγάλη μαρμάρινη σαρκοφάγος με επιγραφή⁸, ένας γραμμικός αρχαϊκός αμφορέας⁹ και ένα μαρμάρινο βάθρο με επιγραφή¹⁰.

Οι ανασκαφές της 2ης ΕΒΑ στη δεκαετία του 1990, κάτω από την τρομακτική πίεση της ταχύτατης τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής, έφεραν στο φως τμήματα οικισμού της ύστερης αρχαιότητας, ένα οργανωμένο νεκροταφείο και μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση του μεσοβυζαντινού ναού της Αγίας Ειρήνης¹¹. Στα πλαίσια των εργασιών έγινε και περισυλλογή πολλών αρχιτεκτονικών μελών –παλαιοχριστιανικών κυρίως χρόνων– που βρισκόνταν κατεσπαρμένα σε

διάφορα σημεία της Περίσσης, ακόμη και κατά μήκος της μεγάλης παραλίας, τα οποία τοποθετήθηκαν στον περιφραγμένο χώρο της Αγίας Ειρήνης.

Στο βορειοανατολικό άκρο του οικισμού της Περίσσης, στους πρόποδες του Μέσα Βουνού, βρίσκεται ο ερειπωμένος και παραμορφωμένος δίκλιτος καμαροσκέπαστος ναός της Αγίας Ειρήνης, ο οποίος, εν μέρει καταχωμένος μέχρι το 1992, έδινε την εντύπωση υπόσκαφου ναού. Οι τεράστιες προσχώσεις που έπνιγαν το μνημείο οφείλονταν στις κατακρημνίσεις των πρσανών του Μέσα Βουνού λόγω των σεισμικών και ηφαιστειακών καταστροφών, που κατά καιρούς έχουν πλήξει το νησί, στη λειτουργία λατομείου και ασβεστοκάμινου στο πρανές τη δεκαετία του 1950 και στα φερτά υλικά του χεμάρρου που κατεβαίνει ορμητικά από το Μέσα Βουνό σε περιπτώσεις δυνατής βροχής και στην εκβολή του οποίου είναι ιδρυμένος ο ναΐσκος.

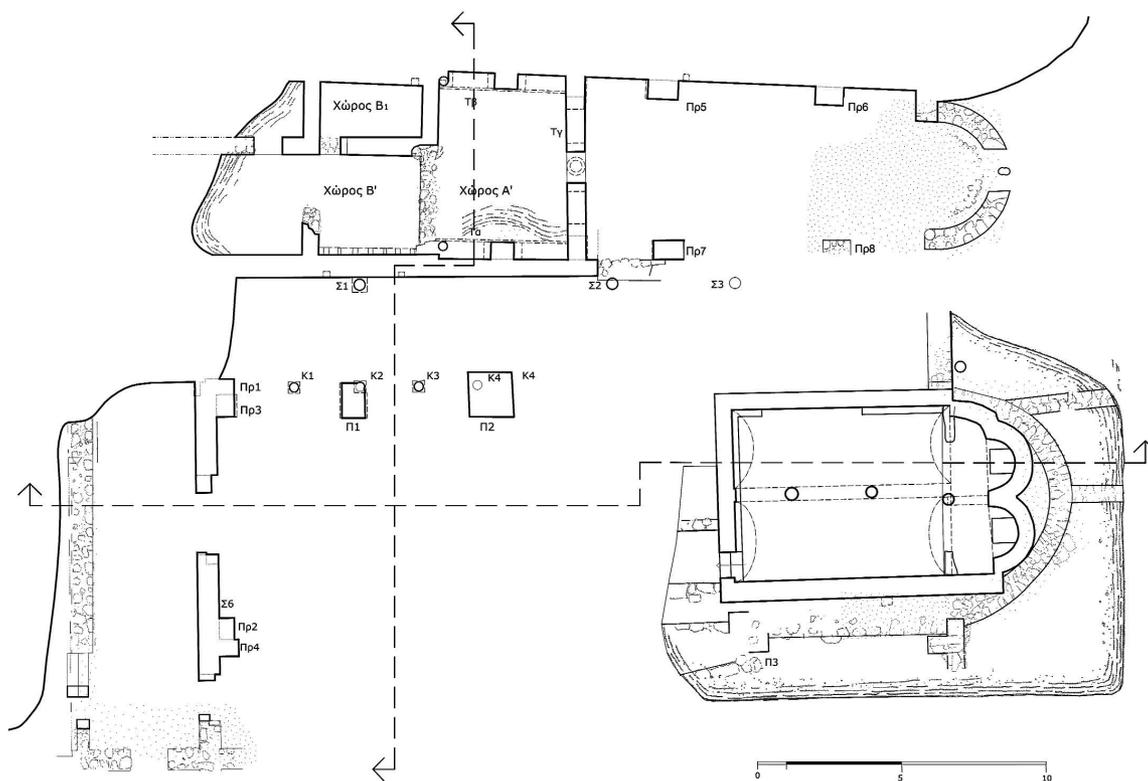
⁷ A. Deleage, *La capitation du Bas-Empire*, Macon 1945. I. Karayanopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, Μόναχο 1958, 28-53. E. Erxleben, «Zur Katasterinschrift Mytilene IG XII 2, 77», *Klio* 51 (1969), 311-314.

⁸ IG XII, 3, αριθ. 823.

⁹ Α. Λεμπέση, «Γραμμικός νησιώτικος αμφορέας εκ Θήρας», *ΑΔ* 22 (1967), Μελέτες, 112-132.

¹⁰ Η. Ανδρέου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 871, πίν. 648β.

¹¹ Ε. Γερούση, *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, 426-427· 47 (1992), Χρονικά, 551-553· 48 (1993), Χρονικά, 439-444· 49 (1994), Χρονικά, 690-695· 50 (1995), Χρονικά, 723-726· 52 (1997), Χρονικά, 981-983. Επίσης, «Η Θήρα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», *Σαντορίνη* (επιμ. Ιωάννης Μ. Δανέζης), Αθήνα 2001, 254-269.

Εικ. 2. Κάτοψη του ανασκαμμένου τμήματος του συγκροτήματος της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης.

Οι εργασίες απομάκρυνσης των επιχώσεων που έξω-ναν το μικρό δίκλιτο ναό της Αγίας Ειρήνης το 1992 οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο ναΐσκος είχε ιδρυθεί στη θέση του ανατολικού τμήματος του μεσαίου κλίτους μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹². Στην ανασκαφική τομή που επιχειρήθηκε στα ανατολικά του ναού αποκαλύφθηκε ότι οι δύο κόγχες των ιερών είχαν ιδρυθεί μέσα στα όρια μεγάλης ημικυκλικής αφίδας. Η απομάκρυνση των επιχωματώσεων στο χώρο βορειοδυτικά του δίκλιτου ναού είχε μάλιστα ως απροσδόκητο αποτέλεσμα την αποκάλυψη των άνω τμημάτων κτιστών πεσσών και κιώνων, οι οποίοι στέκονταν όρθιοι μέσα στις επιχώσεις με τα κιονόκρανά τους στη θέση τους και σώζουν εν μέρει τις γενέσεις των τοξοστοιχιών που τους ένωνε (Εικ. 1). Ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια μικρής εκτάσεως ανασκαφικές εργασίες εξαιρετικά επίπονες, λόγω του ότι στις επιχώσεις υπήρχαν άφθονα

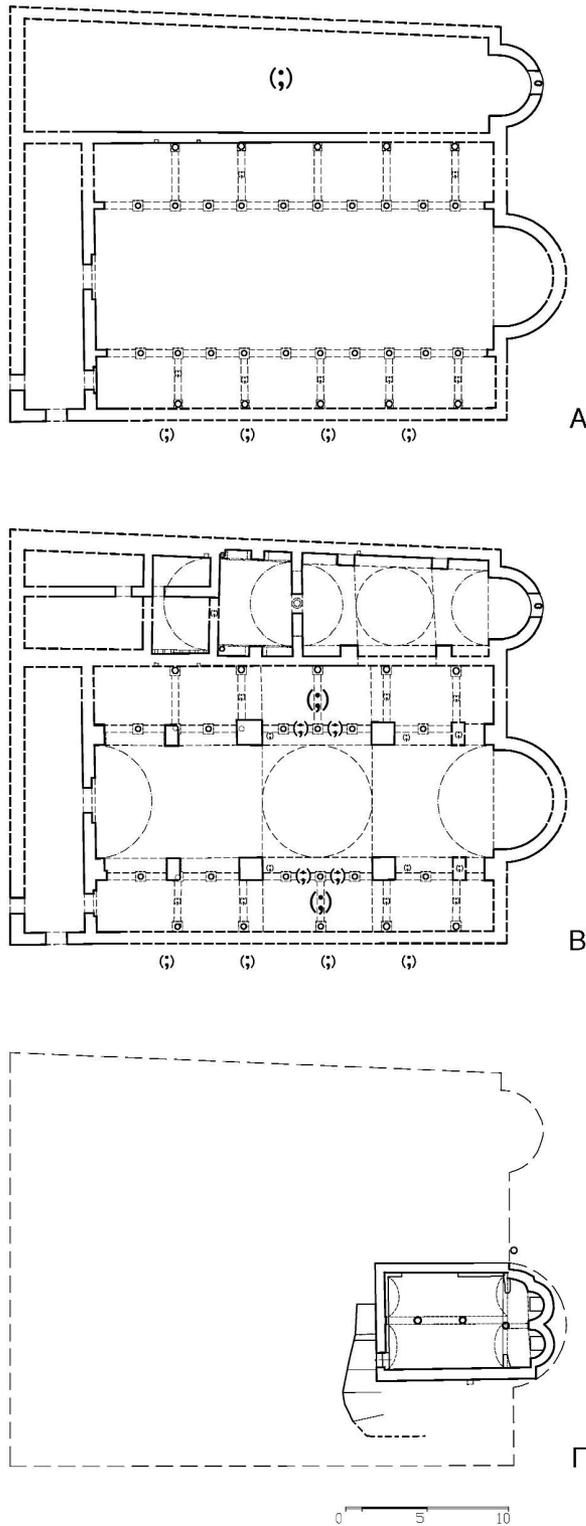
λατομικά κατάλοιπα, και παράλληλες εργασίες προσωρινής υποστύλωσης σε όσα σημεία της ανωδομής της βασιλικής κρίθηκε απαραίτητο.

Με τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, τα οποία αφορούν κυρίως την ανωδομή του βορειοδυτικού τμήματος της τρικλίτης βασιλικής και του επιμήκους βορινού προσκτίσματος, έγινε δυνατή η αποτύπωση της κάτοψης μεγάλου τμήματος της βασιλικής, δηλαδή του μεσαίου και του βόρειου κλίτους, του νάρθηκα και του βόρειου προσκτίσματος (Εικ. 2)¹³. Στο βορειοδυτικό τμήμα έχουν αποκαλυφθεί ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού, τμήμα της βόρειας κιονοστοιχίας που αποτελείται από δύο κίονες με τα κιονόκρανά τους, εναλλασσόμενους με δύο κτιστούς πεσσούς που έχουν εγκιβωτίσει κίονες. Έχει αποκαλυφθεί επίσης μεγάλο τμήμα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, ο βόρειος τοίχος του επιμήκους βόρειου προσκτίσματος σε επαφή με τον παρακείμενο βράχο

¹² Συνοπτικές εκθέσεις των εργασιών βλ. Ε. Γερούση, ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, 552-48 (1993), Χρονικά, 439-49 (1994) Χρονικά, 690-692.

¹³ Η αποτύπωση και σχεδίαση του μνημείου έγινε το 1995 από την

αρχιτέκτονα Χίλντα Γούναλη. Συμπληρωματική τεκμηρίωση, από την οποία προέκυψαν οι αναπαραστάσεις, έγινε το 2009 από τους αρχιτέκτονες καθηγητή Σταύρο Μαμαλούκο και Πύργο Κουρμαδά.

Εικ. 3. Πρόταση αναπαράστασης των φάσεων Α και Β του συγκροτήματος της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης και του μεσοβυζαντινού δίκλιτου ναού που ιδρύθηκε στο ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους.

και το δυτικό καμαροσκέπαστο διαμέρισμα του προσκτίσματος που οριοθετείται από εγκάρσιο τείχος.

Στην τρίκλιτη βασιλική είναι εμφανείς δύο οικοδομικές φάσεις, η αρχική (φάση Α) και μια δεύτερη εκτεταμένων μετασκευών (φάση Β) (Εικ. 3). Το βορειοδυτικό τμήμα της βασιλικής και του προσκτίσματος σώθηκε καλύτερα, διότι προφανώς αυτά τα τμήματα επιχώθηκαν γρήγορα από τις καταπτώσεις των χωμάτων του παρακείμενου βουνού και έτσι δεν υπέστησαν τις φθορές και τις ληλασίες του νότιου τμήματος, το οποίο επιχώθηκε με πολύ πιο αργούς ρυθμούς.

Η συνέχιση της ανασκαφής σε αυτό το τμήμα προϋποθέτει εκτεταμένες επεμβάσεις συγκράτησης των χωμάτων και των βράχων στο υπερκείμενο απότομο βραχώδες προανές.

Η τρίκλιτη βασιλική

Φάση Α: Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, το μεσαίο κλίτος της οποίας απολήγει σε ημικυκλική αφίδα, έχει μήκος 25,35 μ. χωρίς την αφίδα και 28,85 με αυτή, το βόρειο πλάγιο κλίτος απολήγει στα ανατολικά σε ευθύγραμμο τείχος και έχει μήκος επίσης 25,35 μ., επιτρέποντας έτσι και την αποκατάσταση του αντίστοιχου νότιου κλίτους (Εικ. 2 και 3.Α). Το πλάτος του βόρειου πλάγιου κλίτους είναι 3,80 μ., το πλάτος του μεσαίου κλίτους υπολογίζεται στα 8,55 μ., ενώ το συνολικό πλάτος της βασιλικής υπολογίζεται στα 16,15 μ. Το πλάτος αυτό ισοδυναμεί με τους 50 βυζαντινούς πόδες, με την παραδοχή ότι ένας πους ισούται με 0,32 μ.¹⁴, αντιστοιχία που παρατηρείται και σε άλλες βασιλικές¹⁵.

Μία τομή στο μέσον περίπου του μεσαίου κλίτους αποκάλυψε, σε βάθος 1,90 μ. περίπου από τη σημερινή στάθμη του εδάφους, το δάπεδο της βασιλικής, το οποίο είναι επιστρωμένο με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Συγχρόνως κατέδειξε το μακροχρόνιο και επίπονο

¹⁴ Για το θέμα των διαστάσεων των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, βλ. N. Spremo-Petrović, *Proportions architecturales dans les plans des basiliques de la prefecture de l'Illyricum*, Βελιγράδι 1971. P. A. Underwood, «Some Principles of Measure in the Architecture of the Period of Justinian», *CahArch* 3 (1948), 64-74. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Παρίσι 1945, 345-347.

¹⁵ Σύμφωνα με πληροφορία του συνάδελφου Χρ. Κανελλόπουλου, το ίδιο περίπου πλάτος παρατηρείται στις εξής βασιλικές: Βασιλική στα «Τρία Δόντια» Σάμου (15,50 μ.)· Αμυγδαλέζας στη Σταμάτα Αττικής (15,55 μ.)· Τρεις Εκκλησιές Πάρου (15,50-15,75 μ.)· Γλυφάδας στην Αττική (15,72 μ.)· Σπάτων στην Αττική (15,40 μ.).

έργο που απαιτεί η πλήρης αποκάλυψη του παλααιοχριστιανικού αυτού ναού.

Το μεσαίο κλίτος χωρίζεται από τα πλάγια με κιονοστοιχίες. Από τη βόρεια κιονοστοιχία σώζονται *in situ* οι τέσσερις δυτικοί κίονες, τρεις από τους οποίους φέρουν τα κιονόκρανά τους. Τα μεταξύνια διαστήματα υπολογίζονται σε 2,15-2,20 μ. και επιτρέπουν την υπόθεση ύπαρξης συνολικά δέκα κίωνων (Εικ. 3.Α). Επάνω στα κιονόκρανα των κίωνων Κ1 και Κ2 (Εικ. 1) σώζονται οι γενέσεις των τόξων που συνέδεαν την κιονοστοιχία και αποτελούνται από λαξευμένους θολίτες κυρίως από ντόπια ηφαιστειακά υλικά.

Σε αυτή τη φάση ανήκουν οι δύο παραστάδες Πρ1 (0,60×0,55 μ.) και Πρ2 (0,65×0,60 μ.), που είναι κτισμένες σε επαφή με το δυτικό τοίχο, καθώς και όλος ο σωζόμενος δυτικός τοίχος του κυρίου ναού, όπως δείχνει σπάρραγμα τοιχογραφημένου διακόσμου που σώθηκε πίσω από την παραστάδα Πρ3, η οποία ανήκει στη φάση Β.

Στο δυτικό τοίχο έχουν αποκαλυφθεί δύο θυραία ανοίγματα που συνδέουν τον κυρίως ναό με το νάρθηκα, το κεντρικό, πλάτους 1,80 μ. και ένα μικρότερο πλάτους 1,20 μ. στο νότιο κλίτος, ενώ το αντίστοιχο στο βόρειο κλίτος δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί, καθώς εδώ σώζεται η ανωδομή του τοίχου επάνω από το άνοιγμα και η ανασκαφή δεν έχει φθάσει στο επίπεδο του ανωφλίου.

Στο βόρειο κλίτος σώζεται επίσης στο δυτικό τμήμα του η ανωδομή του βόρειου τοίχου, ο οποίος βαίνει παράλληλα και σε επαφή με τον νότιο του επιμήκους βόρειου προσκίσιματος. Σε επαφή με το βόρειο τοίχο του κλίτους απέναντι από τον κίονα Κ2 βρίσκεται κίονας με πεσσόκρανο, που λειτουργεί ως παραστάδα Σ1 (Εικ. 4). Επάνω στο κιονόκρανο του Κ2 και στο πεσσόκρανο του Σ1 σώζονται οι γενέσεις κτιστού τόξου με κατεύθυνση Β.-Ν. (Εικ. 5.Α) όμοιας κατασκευής με αυτή των τόξων της βόρειας κιονοστοιχίας¹⁶. Στην ίδια ευθεία με την «παραστάδα» Σ1 έχουν βρεθεί δύο ακόμα κίονες (Σ2 και Σ3), σε κανονικές μεταξύ τους αποστάσεις, που επιτρέπουν την υπόθεση ύπαρξης και άλλου κίονα

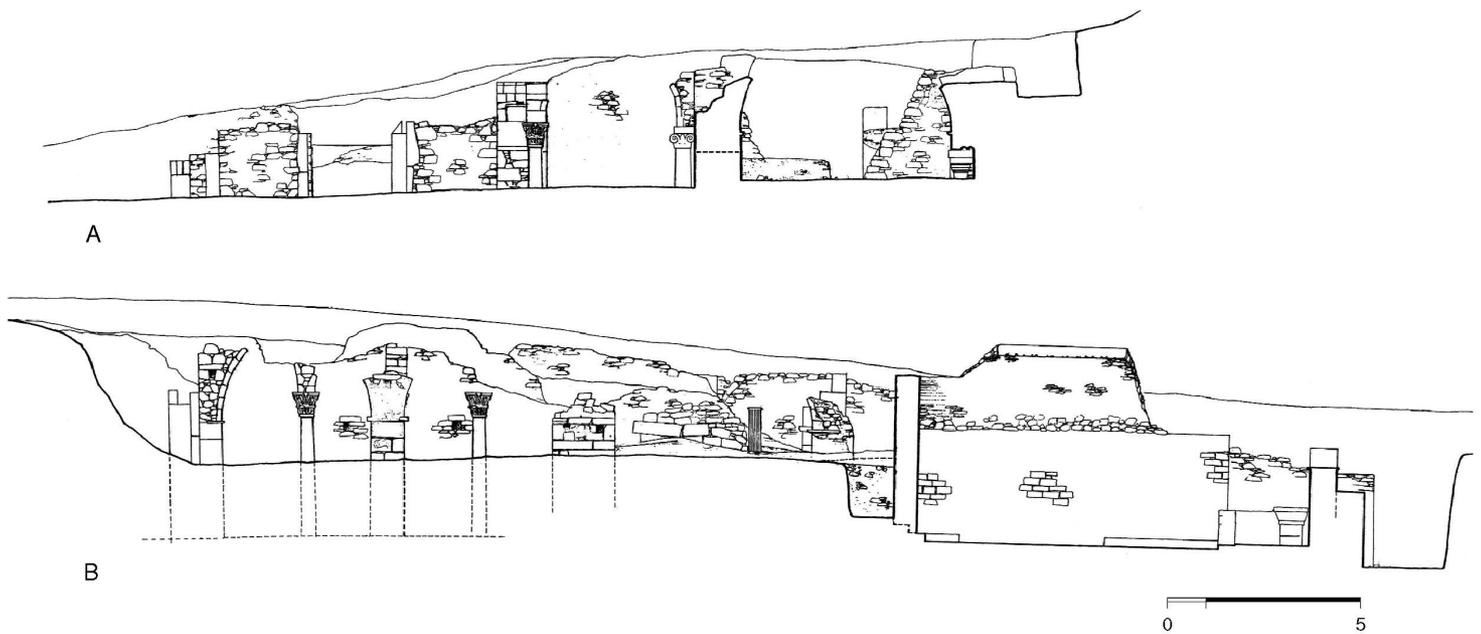

Εικ. 4. Ο κίονας-«παραστάδα» Σ1 του βόρειου κλίτους. Διακρίνεται πάνω στο πεσσόκρανο η γενέση κτιστού τόξου, που ένωσε την «παραστάδα» με τον κίονα Κ2.

ακριβώς απέναντι στον κίονα Κ4. Ο κίονας Σ1 και το πεσσόκρανο που τον επιστέφει είναι κατασκευασμένα από ντόπιο γκρίζο ασβεστόλιθο. Το πεσσόκρανο προέρχεται από αρχαιότερο κτήριο¹⁷, όπως και το παρό-

¹⁶ Ενισχυτικά τόξα, μέσω των οποίων συνδέονται τα στηρίγματα των τοξοστοιχιών με τους πλάγιους εξωτερικούς τοίχους, έχει εντοπίσει ο Γ. Δημητροκάλλης στην πρώτη φάση του Αγίου Ισιδώρου της Νάξου, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, «Η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου στην Τραγαία Νάξου», *ΕΕΚΜ ΙΕ'* (1995), 264 υποσημ. 51, όπου η σχετική βιβλιογραφία με τα αντίστοιχα παραδείγματα διαφόρων όμως χρονολογιών. Παραστάδες στους πλάγιους τοίχους σε αντιστοιχία με τους κίονες, που επιτρέπουν την αναπαράσταση ενισχυτικών τόξων, υπάρχουν και στη βασιλική του Γύρουλα στη Νάξο, βλ.

Β. Λαμπρινουδάκης, «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ* 1976 303-307, εικ. 3.
¹⁷ Για τη χρήση σπολίων στις βασιλικές, βλ. F. W. Deichmann, *Die Spolien in spätantiken Architektur*, Μόναχο 1975 (στο εξής: *Die Spolien*). J. Alchiermes, «Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architecture Reuse», *DOP* 48 (1994), 167-178. H. Brandenburg, «Die Verwendung von Spolien und originalen Werkstücken in der spätantiken Architektur», στο J. Poeschke (επιμ.), *Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance*, Μόναχο 1996, 11-39.

Εικ. 5. Αποτύπωση του ανασκαμμένου τμήματος του συγκροτήματος της βασιλικής: Α. Εγκάρσια, Β. Διαμήκης τομή.

μοιο, μικρότερων διαστάσεων, κιονόκρανο που επιστέφει το βόρειο κίονα του ιερού της Επισκοπής στη Μέσα Γωνιά¹⁸. Το άτεχνα κατεργασμένο πεσσόκρανο, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 4ο αιώνα, έχει ομοιότητες με τα ωραία τέχνης κιονόκρανα από μαύρο γρανίτη που σώζονται στις δυτικές κιονοστοιχίες των «πτερυγίων» του εγκάρσιου κλίτους του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη και θεωρούνται επίσης σπόλια από ρωμαϊκό κτήριο¹⁹.

Ο νάρθηκας (πλ. 3,70 μ.), στο τμήμα που έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα, δείχνει να καταλαμβάνει όλο το πλάτος της δυτικής πλευράς της βασιλικής, χωρίς να είναι σαφή προς το παρόν τα βόρεια και τα νότια όριά του (Εικ. 2). Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα έχουν αποκαλυφθεί το κεντρικό θυραίο άνοιγμα, πλάτους 1,80 μ., και το μικρότερο του νότιου κλίτους, πλάτους 1,20 μ., και έχουν σωθεί σπαράγματα τοιχογραφικού διακόσμου σε δύο θέσεις, νότια της κεντρικής θύρας εισόδου και βόρεια του ανοίγματος προς το νότιο κλίτος. Στο δυτικό τοίχο δεν υπάρχει άνοιγμα στο μέσον του, όπως είναι άλλωστε σύνηθες, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ανοίγματος στα νότια, απέναντι από το θυραίο άνοιγμα του νότιου κλίτους. Από το θυραίο άνοιγμα του νότιου κλίτους, το οποίο ήταν και χαμηλότερο από το κεντρικό, έχουν αποκαλυφθεί in situ τα άνω τμήματα των δύο κατακόρυφων σταθμών που αποτελούνται από χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο, είναι ακόσμητοι και έχουν πλάτος 13,5-14,5 και πάχος 0,47 μ. (Εικ. 6).

Από το κεντρικό θυραίο άνοιγμα έχει αποκαλυφθεί το άνω τμήμα μνημειώδους περιθωρώματος με τους δύο κατακόρυφους σταθμούς (Εικ. 3), από τους οποίους ο βόρειος βρίσκεται in situ και ο νότιος ελαφρά μετακινημένος προς τα δυτικά, ενώ τμήμα του υπέρθυρου βρέθηκε μέσα στις επιχώσεις βορειότερα του θυραίου ανοίγματος. Όλα τα τμήματα του περιθωρώματος αποτελούνται από γκριζό ντόπιο ασβεστόλιθο. Οι δύο ογκώδεις κατακόρυφοι σταθμοί, λαξευμένοι στο άνω τμήμα σε τριγωνικές απολήξεις, έχουν πάχος 0,48-0,50 μ., πλάτος της όψης προς το νάρθηκα 0,40 μ. και διαφέρουν μόνο στο πλάτος της όψης προς το μεσαίο κλίτος –του βόρειου σταθμού είναι 0,60 μ. και του νότιου 0,38 μ. Φέρουν διακόσμηση μόνο στην όψη προς το νάρθηκα από πλατιές επάλληλες επίπεδες ταινίες σε κλιμακωτή διάταξη. Μετά την εξωτερική επίπεδη ταινία ακολουθεί λοξότιμητη ταινία που φέρει παραλλαγή λέσβιου κυματίου με πλαδαρά φύλλα που θυμίζουν ριπίδια, ενώ τα επόμενα τρία κλιμακωτά επίπεδα διακόπτονται από μια ζώνη αστραγάλου (Εικ. 7).

Το τμήμα του ογκώδους υπέρθυρου, που έχει αποκαλυ-

¹⁸ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Ήπισκοπή της Σαντορόνης», *ΑΒΜΕ* 7 (1951), 192, εικ. 7.

¹⁹ Γ. Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, 170, πίν. 44δ.

φθεί, φέρει συμφύες προεξέχον γείσο και έχει σωζ. μήκος 1,15, ύψος 0,62, πλάτος κάτω πλευράς 0,44 και πλάτος άνω πλευράς 0,68 μ. Η μία πλευρά σώζει τη λάξευση προκειμένου να εφαρμόζει στην αντίστοιχη τριγωνική απόληξη του νότιου σταθμού²⁰. Το υπέρθυρο (Εικ. 8) φέρει επίσης πλατιές επίπεδες ταινίες σε κλιμακωτή διάταξη, η ταινία του λοξότμητου γείσου κοσμεύεται με την ίδια παραλλαγή του λέσβιου κυμάτιου από πλαδαρά μεγάλα φύλλα, αντίστοιχα με αυτά των κατακόρυφων σταθμών, ακολουθεί μία ταινία με ιωνικό κυμάτιο από μεγάλα και ανοιχτά ωά με βαθιές γλυφές και σηματοποιημένες διαχωριστικές λόγχες, που πλαισιώνεται άνω και κάτω από αστράγαλο, ακολουθεί στενή ακόσμητη επίπεδη ταινία και στη συνέχεια ταινία με την παραλλαγή του λέσβιου κυμάτιου με μικρότερα όμως φύλλα.

Το ιωνικό κυμάτιο επιβιώνει ως διακοσμητικό στοιχείο παλαιοχριστιανικών γλυπτών σε σπουδαία μνημεία, τόσο του 5ου αιώνα, όπως στο πρότυπο του θεοδοσιανού ναού της Αγίας Σοφίας (415)²¹ και στη μονή Στουδίου (μέσα 5ου αι.)²², όσο και σε μνημεία του 6ου αιώνα, όπως σε κοσμήτες στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο (548-565)²³ και στη μονή των Αγίων Σεργίου και Βάχου στην Κωνσταντινούπολη (527-536)²⁴. Το ίδιο ισχύει για το λέσβιο κυμάτιο που διακοσμεί μαζί με αστράγαλο το πλαίσιο διάτρητων θωρακίων της βασιλικής Δ στη Νικόπολη²⁵, καθώς και το περίτεχνο ανάγλυφο τόξο με τους πεσσίους, του 5ου αιώνα, από το ιερό βήμα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης²⁶. Η χρήση των αρχαιζόντων αυτών κυματιών ως αποκλειστική διακόσμηση του περιθυρώματος της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης καθιστά πιθανότερη τη χρονολόγησή του στον 4ο αιώνα και την προέλευσή του από κάποιο αρχαιότερο οικοδόμημα του νησιού, όπως μαρτυρούν ανάλογα περιθυρώματα, χωρίς όμως διακόσμηση, π.χ. στο ηρώον του Αγίου Νικολάου του Μαρμαρίτη κοντά στο Εμπορείο²⁷.

Εικ. 6. Το άνω τμήμα του περιθυρώματος του κεντρικού θυραίου ανοίγματος της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης.

Από τα κιονόκρανα των κεντρικών κιονοστοιχιών έχουν αποκαλυφθεί πέντε, τρία in situ στους ιστάμενους κίονες της βόρειας κιονοστοιχίας της βασιλικής και δύο που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών. Έχουν ύψος 0,50-0,52, μέγ. διαστ. στον άβακα 0,58×0,58 και άνω διάμ. 0,42 μ. Πρόκειται για κορινθιάζοντα κιονόκρανα (Εικ. 9) που ανήκουν στον τύπο, όπου οι έλικες έχουν ατροφήσει και οι μίσχοι αντί να εκφύονται από το φύλλωμα συνενώνονται μεταξύ τους σαν ένα περίγραμμα του φυλλώματος δημιουργώντας ένα σχήμα «λύρας» ανάμεσα στα φύλλα ακάνθου της επάνω ζώνης (Leierkapitelle)²⁸. Στον τύπο αυτό ο αριθμός των φύλλων της άκανθας έχει μειωθεί σε σχέση με τα κορινθιακά κιονόκρανα του 4ου αιώνα –στην επάνω ζώνη υπάρχουν τέσσερα φύλλα, ενώ στην κάτω πέντε– και το γενικό τους περίγραμμα έχει απλοποιηθεί. Τα ρομβοειδή και ωοειδή σχήματα που δημιουργούν τα μεταξύ τους διάκενα αποτελούν σχεδόν ισοδύναμα στοιχεία του όλου σχεδίου. Η «λύρα» περιλαμβάνει

²⁰ Παρόμοια διαμόρφωση σε θυρώματα παρατηρείται σε ρωμαϊκά κτήρια, όπως στα πολυάριθμα ταφικά μνημεία στην Ιεράπολη της Φρυγίας.

²¹ Th. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, Pennsylvania 1971, πίν. 2. F. W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels*, Baden-Baden 1956, εικ. 9-14 και 16 (στο εξής: *Studien*).

²² Deichmann, *Studien*, εικ. 17 και 18.

²³ Γ. Σωτηρίου, *Ο ναός Ιωάννου του Θεολόγου εν Έφέσω*, Αθήναι 1924, 147, εικ. 22. H. Hörmann - J. Keil - F. Miltner - G. A. Sotiriú, *Die Johanneskirche*, Forschungen in Ephesos, τ. IV.3, Βιέννη 1951, πίν. XXVIII.1-5.

²⁴ Deichmann, *Studien*, εικ. 19.

²⁵ Α. Κ. Ώρλάνδος, «Ανασκαφή Νικοπόλεως», *ΠΑΕ* 1961, 98-107, πίν. 59α.

²⁶ Σωτηρίου, *Ο ναός Ιωάννου του Θεολόγου*, 175-178, πίν. 52-54.

²⁷ Βλ. υποσημ. 5. Το ηρώον του Αγίου Νικολάου του Μαρμαρίτη είναι το καλύτερα σωζόμενο από τα ηρώα της Θήρας, καθώς διασώζει και την αρχαία στέγηση, είναι κατασκευασμένο όλο από λαξευμένες πλίνθους από γκιζία μαρμαρόπετρα, από όπου προήλθε και η επωνυμία Μαρμαρίτης, και έχει μετατραπεί σε εκκλησία χωρίς μεγάλες επεμβάσεις στην εξωτερική του όψη.

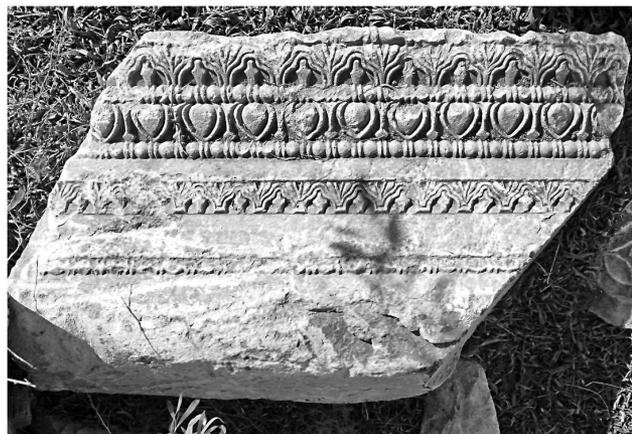
²⁸ R. Kautsch, *Kapitellstudien*, Βερολίνο 1936, 73.

Εικ. 7. Ο νότιος κατακόρυφος σταθμός του θυραίου ανοίγματος. Όψη προς το νάρθηκα.

νει σε κάθε πλευρά από ένα ογκηρό κόσμημα που σε ύψος καταλαμβάνει και τον άβακα και το οποίο δεν είναι όμοιο ούτε σε όλες τις πλευρές του ίδιου κιονοκράνου ούτε σε όλα τα κιονόκρανα.

Στο κιονόκρανο του κίονα Κ1, στην άνω ζώνη, διακρίνονται εγγράρακα ανάποδα και με αριστερή φορά τα

Εικ. 8. Τμήμα του υπερθύρου του κεντρικού θυραίου ανοίγματος.

κεφαλαία γράμματα ΕΑ. Τα τεκτονικά αυτά σήματα (*marques de tâcherons*, *Werkmarken*, *masons marks*), που απαντούν σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη μνημείων της ίδιας εποχής στην Κωνσταντινούπολη και την περιφέρεια, προδίδουν την προέλευσή τους ή τουλάχιστον την εργασία τεχνιτών από την Πρωτεύουσα²⁹. Είναι πολύ συχνό το φαινόμενο να είναι ανάποδα και με διαφορετική φορά τα χαράγματα των λιθοξόνων κυρίως σε κιονόκρανα και επιθήματα, καθώς χαράσσονταν όταν είχε ολοκληρωθεί η επεξεργασία τους και ενώ ήταν ακόμα ανεστραμμένα, πριν από την τοποθέτησή τους στην οριστική τους θέση. Το μόνο παλαιοχριστιανικό μνημείο των Κυκλάδων, που διασώζει επίσης λιθοξοικά χαράγματα σε αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη του, είναι η Καταπολιανή της Πάρου³⁰.

Το μάρμαρο τόσο των κίωνων, όσο και των κιονοκράνων, προέρχεται πιθανότατα από τα λατομεία της Προκοννήσου στην Προποντίδα, από όπου εξάγονταν μάρμαρα, κατεργασμένα αρχιτεκτονικά μέλη ή ημίεργα σε όλη την επικράτεια του βυζαντινού κράτους³¹. Το μάρμαρο των κίωνων και των κιονοκράνων της βασιλικής της Αγίας

²⁹ Η πληρέστερη μέχρι σήμερα καταγραφή τεκτονικών σημάτων έχει γίνει από τους F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, τ. 2.2, Wiesbaden 1976, 206-230 και J.-P. Sodini, «*Marques de tâcherons inédites à Istanbul et en Grèce*», *Artistes, artisans et production artistique au moyen âge, vol. II: Commande et travail, Colloque Internationale (2-6 mai 1983)*, Παρίσι 1987, 503-518.

³⁰ Α. Μητσάνη, «Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου», *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-1997), 330.

³¹ Για τα λατομεία και το μάρμαρο της Προκοννήσου, βλ. Ν. Asgari,

«*Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesos*», *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology (Ankara-Izmir 1973)*, Άγκυρα 1978, 467-80, πίν. 135-142. D. Monna - P. Pensabene, *Marmi dell'Asia Minore*, Ρώμη 1977, 145-174. Για το εμπόριο και τη διακίνησή του, βλ. Μητσάνη, ό.π., 330 υποσημ. 41, 42, 43 με παλαιότερη εκτενή βιβλιογραφία. G. Kapitän, «*Elementi architettonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzamemi (Siracusa)*», *CorsiRav XXVII* (1980), 71-130. G. Kapitän, «*The Church-Wreck of Marzamemi*», *Archaeology XXII*, 2 (1969), 122-133.

Ειρήνης έχει ανοιχτόχρωμες υπόλευκες εναλλάξ με γκριζωπές-μελανές κάθετες, ελαφρά κυματοειδείς «φλεβώσεις»³². Ο συνδυασμός εισαγόμενων μαρμάρων με ντόπιο υλικό, καθώς και η χρήση αρχαιότερου υλικού, φαίνεται πως αποτελούσε συνήθη πρακτική στο χώρο των ανατολικών επαρχιών του βυζαντινού κράτους³³.

Ο τύπος των κιονοκράνων είναι ευρύτατα διαδεδομένος σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα και στις αρχές του 6ου³⁴. Ιδιαίτερη ομοιότητα παρουσιάζουν ως προς την προέλευση, τις διαστάσεις και την εξαιρετική επεξεργασία τους με τα κιονόκρανα του Αγίου Απολλιναρίου στη Ραβέννα, η ίδρυση του οποίου τοποθετείται γύρω στο 500³⁵. Τα 24 κιονόκρανα της βασιλικής του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου διαθέτουν, όπως και αυτά της Αγίας Ειρήνης, στην επάνω ζώνη τέσσερα και στην κάτω πέντε φύλλα άκανθας, το ύψος τους είναι από 0,48 έως 0,53 μ. και κανένα δεν είναι εντελώς όμοιο με τα άλλα ως προς το μέγεθος και το σχήμα της «λύρας»³⁶. Με το δεδομένο ότι η Θήρα δεν διαθέτει μάρμαρο και κατά συνέπεια καλούς τεχνίτες, που θα έκαναν την περαιτέρω επεξεργασία στην περίπτωση ημίεργων αρχιτεκτονικών μελών, θεωρείται πιθανότερο ότι οι κίονες και τα κιονόκρανα εισήχθησαν έτοιμα, πλήρως επεξεργασμένα σε εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης ή της Προζοννήσου.

Με βάση τον τύπο των κιονοκράνων μπορεί η ίδρυση της βασιλικής να προσδιοριστεί στις αρχές του 6ου αιώνα μ.Χ. Οι λεπτοί τοίχοι και οι κίονες υποδηλώνουν ότι η στέγαση της βασιλικής σε αυτή τη φάση ήταν ξύλινη.

Φάση Β: Στη δεύτερη οικοδομική φάση παρατηρούνται εκτεταμένες μετασκευές, όπως μαρτυρούν οι κτιστοί ογκώδεις πεσσοί με τους οποίους επενδύθηκε, μάλλον άκομψα, κάθε δεύτερος κίονας της βόρειας κιονοστοιχίας και τα λοιπά στοιχεία που μαρτυρούν αλλαγή της στέγασης του ναού (Εικ. 3.Β και 10).

Σε επαφή με το δυτικό τοίχο κατασκευάζονται οι κτιστές παραστάδες Πρ3 (0,60×0,75 μ.) και Πρ4 (0,50×0,75 μ.) δίπλα στις προϋπάρχουσες παραστάδες Πρ1

Εικ. 9. Ο κίονας Κ1 με το κιονόκρανο και τις γενέσεις των τόξων που συνέδεαν τη βόρεια κιονοστοιχία.

και Πρ2 της Α φάσης (Εικ. 2 και 10). Η κατασκευή τους βοήθησε στο να διασωθούν ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου της φάσης Α που μόλις διακρίνονται πίσω τους.

Ο δεύτερος από τα δυτικά κίονας Κ2 περιβάλλεται από τη νότια και τη δυτική πλευρά του από χονδρό κτιστό πεσσό (Π1), μήκους δυτικής πλευράς 1,25 και νότιας πλευράς 0,80 μ., ενώ ο τέταρτος (Κ4) εγκιβωτίζεται μέσα σε τετράγωνο κτιστό πεσσό (Π2), διαστ. 1,50×1,50 μ. (Εικ. 2). Τόσο η παραστάδα Πρ3, όσο και ο κτιστός πεσσός Π1, διασώζουν τις γενέσεις και μεγάλα τμήματα

³² Για τις διαφορετικές ποιότητες προζοννησιακού μαρμάρου, βλ. R. Gnoli, *Marmora Romana*, Ρώμη 1988², 263-264.

³³ Όπως στον Άγιο Ιωάννη της Εφέσου, βλ. *Die Johanneskirche* (υποσημ. 23), στην Καταπολιανή της Πάρου, Μητσάνη, ό.π. (υποσημ. 30), και Α. Μητσάνη, «Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 73-90.

³⁴ Για παραδείγματα κιονοκράνων όμοιου τύπου, βλ. Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ Π'* (1985-1986), 41, εικ. 2. Θ. Παζαράς, «Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος», *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 35, εικ. 8.

³⁵ F. W. Deichmann, *Ravenna. Geschichte und Monumente*, Wiesbaden 1969, 171.

³⁶ F. W. Deichmann, *Ravenna, II. Kommentar, I. Teil*, Wiesbaden 1974, 131-134.

Εικ. 10. Η βόρεια κιονοστοιχία από τα ανατολικά. Διακρίνονται σε επαφή με το δυτικό τείχος οι κτιστές παραστάδες Πρ1 και Πρ3.

τόξου, με το οποίο συνδέονταν (Εικ. 10). Ο πεσσός Π1 διασώζει και τη γένεση τόξου που τον συνέδεε με τον πεσσό Π2. Η κατασκευή των τόξων αυτής της φάσης είναι πανομοιότυπη με αυτή της Α φάσης, δηλαδή με θολίτες από ελαφρά ηφαιστειακά πετρώματα. Η τοξοστοιχία που δημιουργείται ανάμεσα στους κτιστούς πεσσούς βρίσκεται σε επαφή με την αρχική τοξοστοιχία των κίωνων (Εικ. 10), η οποία δεν καταργείται, αλλά ουσιαστικά κρύβεται από το μεσαίο κλίτος πίσω από τη χαμηλότερη και ευρύτερη τοξοστοιχία των πεσσών. Από το μεσαίο κλίτος δημιουργείται η εντύπωση ότι η χαμηλή τοξοστοιχία στηρίζεται εναλλάξ σε πεσσούς και κίονες, καθώς στο μέσον δύο πεσσών παρεμβάλλεται ένας ελεύθερος κίονας (Εικ. 5.Β). Αντίθετα, από το βόρειο κλίτος παραμένει ορατή η αρχική τοξοστοιχία των κίωνων, ενώ η χαμηλή τοξοστοιχία των πεσσών διαγράφεται πίσω ακριβώς από αυτή.

Στο βόρειο κλίτος δίπλα στον κίονα Κ1, καθώς και στις

επιχώσεις του νάρθηκα, βρέθηκαν μεγάλα τμήματα θολοδομίας από αργούς ηφαιστειακούς λίθους και ισχυρό κονίαμα. Η ύπαρξη αυτού του στοιχείου, σε συνδυασμό με τα ογκώδη στηρίγματα που προστίθενται στο μνημείο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η βασιλική στη φάση αυτή στεγαζόταν με θόλους. Ένας τρίτος κτιστός πεσσός (Π3) (1,40×1,40 μ. περίπου), που αποκαλύφθηκε εξωτερικά της νοτιοδυτικής γωνίας του δίκλιτου μεταγενέστερου ναού, δεν σώζει εγκλιβωτισμένο τον αντίστοιχο κίονα της νότιας κιονοστοιχίας³⁷. Η ύπαρξη δύο, διαμετρικά αντίθετων, τετράγωνων κτιστών πεσσών οδηγεί εύλογα στην υπόθεση ότι ο κεντρικός χώρος του μεσαίου κλίτους στεγάστηκε σε αυτή τη φάση με τρούλλο (Εικ. 3.Β). Ένα παράδειγμα μετατροπής μιας ξυλόστεγης βασιλικής σε θολοσκέπαστη, με την κατασκευή ισχυρών κτιστών πεσσών ανάμεσα στους κίονες μετά από σεισμική δραστηριότητα, αποτελεί η βασιλική της Πριήνης στη Μικρά Ασία³⁸, ενώ ανάλογες μετασκευές

³⁷ Η περιοχή αυτή στα νότια του δίκλιτου μεταγενέστερου ναού ήταν εξαιρετικά διαταραγμένη λόγω μεταγενέστερων ταφών, ακόμα και κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, καθώς σύμφωνα με τις διηγήσεις ηλκιωμένων κατοίκων του γειτονικού Εμπορείου είχαν ταφεί πτώματα Άγγλων που είχε εκ-

βράσει η θάλασσα.

³⁸ St. Westphalen, «Die Basilica von Priene. Architektur und liturgische Ausstattung», *IstMitt* 48 (1998), 279-340, πίν. 30-43. Ο ίδιος, «The Byzantine Basilica at Priene», *DOP* 54 (2000), 275-280.

παρατηρούνται και στη βασιλική τη γνωστή ως «Τρία Δόντια» στη Σάμο³⁹.

Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο η τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική που προϋπήρχε του σημαντικότερου μεσοβυζαντινού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στο νησί, της Επισκοπής στη Μέσα Γωνιά, ήταν επίσης θολοσκεπής⁴⁰. Σώζονται μάλιστα στα τέσσερα γωνιαία διαμερίσματα τμήματα της παλαιοχριστιανικής θολοδομίας αλλά το πλάτος των πλάγιων κλιτών της Επισκοπής είναι εξαιρετικά μικρό (μόλις 1 μ.) σε σχέση με το πλάτος των πλάγιων κλιτών της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης.

Η κατασκευή θόλων στη Θήρα, απολύτως προσαρμοσμένων στις δυνατότητες που προσφέρουν τα περιορισμένα και ιδιόμορφα υλικά του ηφαιστείου και στην έλλειψη ξύλου και αργίλου στο νησί, επέζησε για πολλούς αιώνες μέχρι περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα στην τοπική αρχιτεκτονική· ένα παρόμοιο δείγμα σώζεται στο μεσοβυζαντινό δίκλιτο ναό της Αγίας Ειρήνης, που έχει ιδρυθεί στο μεσαίο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁴¹. Η στέγαση με θόλους και τρούλλους έχει διασωθεί και στον ιουστινιάνειο ναό της Καταπολιανής στην Πάρο, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί θολίτες από πωρόλιθο⁴², όπως συμβαίνει και σε μνημεία της Συρίας και της νότιας Μικράς Ασίας.

Η ασυμμετρία που παρατηρείται στην κατασκευή των πεσσών Π1 και Π2, από τους οποίους ο πρώτος περιβάλλει μόνο από δύο πλευρές τον κίονα Κ1, ενώ ο δεύτερος εγκιβωτίζει τον κίονα Κ4, αποτελεί ένδειξη ότι οι μετασκευές της Β φάσης έγιναν μάλλον πρόχειρα, αν και το κτήριο που προέκυψε από τη μετασκευή είναι υψηλών προθέσεων. Στις ανασκαφές των οικισμών, τόσο στην Περίσσα⁴³, όσο και στο Καμάρι⁴⁴, έχει διαπιστωθεί ότι υπήρξαν πολλές επισκευές και μετασκευές στα σπίτια μετά από καταστροφές που υπέστησαν από

σεισμό. Αν και δεν είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση του σεισμού, μπορεί με αρκετή ασφάλεια να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του βου αιώνα, εποχή κατά την οποία ισχυροί σεισμοί έπλητταν επανειλημμένα τον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου⁴⁵. Η φάση Β των εκτεταμένων μετασκευών της βασιλικής μπορεί να χρονολογηθεί σε αυτή την εποχή, κατά την οποία οι κάτοικοι καταβάλλουν προσπάθεια να ανασυγκροτήσουν τους παράλιους οικισμούς τους. Οι οικισμοί πάντως δεν κατοικήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά το σεισμό και οι ενδείξεις δείχνουν ότι εγκαταλείφθηκαν οργανωμένα στα μέσα του 7ου αιώνα.

Το βόρειο επίμηκες πρόσκτισμα

Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά της βασιλικής υπάρχει επίμηκες κτίσμα (Εικ. 2) το οποίο απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική μικρή ψίδα χωρίς να είναι σαφές το δυτικό όριο του. Το βραχώδες πρυνές στα βορειοδυτικά του συγκροτήματος της βασιλικής είναι εξαιρετικά σαθρό λόγω της λειτουργίας του λατομείου τη δεκαετία του 1950, με αποτέλεσμα η ανασκαφική έρευνα σε αυτό το σημείο, όπου διαπιστώθηκαν και επάλληλες μεταγενέστερες, μάλλον πρόχειρες, κατασκευές να είναι προς το παρόν αδύνατη. Ο βόρειος τοίχος του πρόσκτισματος από αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα, που σώζεται σε όλο το μήκος του σε αρκετά μεγάλο ύψος, ακολουθεί τη γραμμή του παρακείμενου βράχου του Μέσα Βουνού, στον οποίο και στηρίζεται, διαμορφώνοντας έτσι ένα χώρο τραπεζιόσχημης κάτοψης με κυμαινόμενο πλάτος 6,10 στα δυτικά έως 4,75 μ. στα ανατολικά. Στη φάση Α ανήκουν οι λεπτοί εξωτερικοί τοίχοι και η ψίδα στα ανατολικά (Εικ. 3.Α), ενώ όλα τα λοιπά, ορατά σήμερα, οικοδομικά στοιχεία ανήκουν στις μετασκευές της Β φάσης (Εικ. 3.Β).

³⁹ Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 28 (1973), *Χρονικά*, 540-541· 34 (1979), *Χρονικά*, 355-357.

⁴⁰ Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 18), 189.

⁴¹ Η μεγάλη καταστροφή στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Σαντορίνης άρχισε μετά τους σεισμούς του 1956, όταν εγκαταλείφθηκαν οι απλές λύσεις που είχαν επιζητήσει για αιώνες και είχαν σεβαστεί την οικονομία και το περιβάλλον του νησιού. Γενικά για την κατασκευή των θόλων, βλ. Δ. Βασιλειάδη, *Εισαγωγή στην αίγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1955, 73-74. Ι. Κουμανούδης, *Η λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας*, Αθήνα 1960, 6-8.

⁴² Θ. Αλιπράντης, *Η Έκατονταπυλιανή της Πάρου*, Πάρος 1996, πίν. 9, 10, 11, 13, 19, 20, 22.

⁴³ Ενδεικτικά στην ανασκαφή του οικπέδου Δαρζέντα, όπου πάνω σε ψηφιδωτό δάπεδο των αρχών του βου αιώνα κτίζονται πρόχειρα τοίχοι σπιτιών, βλ. *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά*, 552-553.

⁴⁴ Μ. Ευσταθίου, «Η αρχαία Οία και οι πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του Καμαριού», *Σαντορίνη* (επιμ. Ι. Μ. Δανέζης) Αθήνα 2000, 239.

⁴⁵ Δ. Ι. Πάλλας, «Ανασκαφή ἐν παλαιᾷ Κορίνθῳ», *ΠΑΕ* 1954, 218. Ο ίδιος, «Ανασκαφή βασιλικῆς ἐν Λεχαίῳ», *ΠΑΕ* 1956, 178. Β. Bousquet, P.Y. Péchoux, «Le sismicité du bassin égéen pendant l'antiquité. Méthodologie et premiers résultats», *Bulletin de Société Géologique de France* 19 (1977), 684. Β. Papazachos - C. Papazachou, *The Earthquakes of Greece*, Θεσσαλονίκη 1997, 186-187.

Εικ. 11. Το ρηγματωμένο ανώφλι του θυραίου ανοίγματος που συνδέει το ανατολικό με το δυτικό τμήμα του προσκτίσματος, όπως αποκαλύφθηκε μέσα στις επιχώσεις.

Το επίμηκες πρόσκτισμα διαχωρίζεται σε δύο τμήματα από εγκάρσιο τοίχο (Τγ). Το ανατολικό τμήμα μετασκευάστηκε με την προσθήκη θολοδομίας που έβαινε σε τέσσερις παραστάδες (Πρ5-Πρ8), οι οποίες κτίστηκαν σε επαφή με τους πλάγιους τοίχους και μετατράπηκε σε μονόκλιτο τρουλαίο παρεκκλήσιο (Εικ. 3.Β). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δυτικό τμήμα, καθώς οι δύο πλάγιοι επιμήκεις τοίχοι του σώζονται σε μεγάλο ύψος και διατηρούν τις γενέσεις της στέγασής του με ημικυλινδρική καμάρα (Εικ. 5.Α). Στο μέσον του εγκάρσιου τοίχου Τγ αποκαλύφθηκε το ανώφλι θυραίου ανοίγματος ρηγματωμένο· ακριβώς επάνω σε αυτό, στο μέσον του, βρέθηκε βάση που έφερε το κάτω τμήμα μεγάλου αρράβδωτου κίονα, επιτρέποντας την αναπαράσταση ενός δίβηλου ανοίγματος πάνω από τη θύρα που συνέδεε το ανατολικό με το δυτικό τμήμα του προσκτίσματος (Εικ. 11). Στη μνημειώδη αυτή διαμόρφωση έχουν χρησιμοποιηθεί ως παραστάδες τεμάχια γείσων από αρχαιότερα κτήρια, των οποίων δεν μπορεί να αποκλειστεί η χρήση στην Α φάση της τρίκλιτης βασιλι-

κής. Στο δυτικό αυτό τμήμα του προσκτίσματος διαμορφώνονται δύο χώροι, Α και Β, που διαχωρίζονται από το ίχνος εγκάρσιου τοίχου. Στο χώρο Β διαμορφώθηκε μεταγενέστερα ένας μικρότερος χώρος (Β1).

Η διαμόρφωση της βόρειας και της νότιας πλευράς παρουσιάζει ανομοιογένεια στους χώρους Α και Β. Στο χώρο Α αποκαλύφθηκε στο μέσον, τόσο της βόρειας όσο και της νότιας πλευράς, κτιστός πεσσός, ο οποίος διαμορφώνει εκατέρωθεν δύο ορθογώνιες αβαθείς εσοχές, μήκους 1,25-1,60 και βάθους 0,55 μ. (Εικ. 12). Οι προς Δ. εσοχές σώζουν στο δυτικό πέρας τα άνω τμήματα κίωνων, οι οποίοι επιστέφονται από δύο και τρεις ορθογώνιες πλάκες αντίστοιχα, διαφορετικού πάχους και υλικού. Οι αβαθείς εσοχές γαφυρώνονται από επιμήκεις δοκούς, ορθογωνικής διατομής, από κόκκινο ηφαιστειογενή λίθο. Τα μεταξύ τους κενά πάνω από τους κτιστούς πεσσούς συμπληρώνονται με άλλους, μικρότερους λαξευμένους λίθους. Επάνω ακριβώς από τις δοκούς κατά μήκος και των δύο πλευρών υπάρχει λοξότμητος κοσμήτης πάλι από κόκκινο ηφαιστειογενή λίθο. Οι κατασκευές αυτές της νότιας και της βόρειας πλευράς φέρουν τις τοιχοποιίες που διασώζουν τις γενέσεις του θόλου στέγασης.

Στο χώρο Β η νότια πλευρά παρουσιάζει διαφορετική διαμόρφωση καθώς σώζεται μια σειρά από λίθινα φουρούσια πακτωμένα στον τοίχο, τα οποία στήριζαν κατά πάσαν πιθανότητα ξύλινη δοκό (Εικ. 2). Πάνω από τη δοκό υψώνεται η τοιχοποιία που σώζει τη γένεση του θόλου στέγασης. Στο χώρο Β διαμορφώθηκε μεταγενέστερα μικρό δωμάτιο (Β1) που ορίζεται από το βόρειο τοίχο του προσκτίσματος και τρεις επιφανειακά στην επίχωση θεμελιωμένους τοίχους, και έχει δάπεδο από μικρούς λίθους και κονίαμα, σε ολόκληρη την επιφάνεια του οποίου υπήρχαν ίχνη καύσης.

Η ανασκαφή του δυτικού τμήματος του προσκτίσματος και του γύρω χώρου έφερε στο φως, ανάμεσα στα άλλα ευρήματα, και νομίσματα. Συγκεκριμένα βορειοδυτικά του προσκτίσματος βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Μαυρικίου του 587/8⁴⁶, ενώ στο χώρο Β δύο χάλκινα νομίσματα Ηρακλείου του 623/4⁴⁷ και Κώνσταντος Β' του 646/7⁴⁸. Επάνω στο δάπεδο του δωματίου Γ βρέθηκε ένας χρυ-

⁴⁶ Εικοσανούμιο Μαυρικίου νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, *DOC I*, 321, αριθ. 78.1.

⁴⁷ Φόλλις Ηρακλείου νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, *MIB III*, αριθ. 161. Ο τύπος αυτός κόπηκε μεταξύ 615/6 και 623/4.

⁴⁸ Φόλλις επικεκομμένος Κώνσταντος Β', νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, *MIB III*, αριθ. 167.

σός σόλιδος Λέοντος Γ' Ισαύρου του 720-725⁴⁹ (στη μία όψη απεικονίζεται ο ίδιος ο Λέων Γ' ενώ στην πίσω ο γιος του Κωνσταντίνος Ε'). Το σπάνιο αυτό ανασκαφικό εύρημα οδηγεί στην καταστροφική έκρηξη του ηφαισείου της Σαντορίνης το 726 μ.Χ. Την καταστροφή αυτή έχει περιγράψει πολύ παραστατικά ο Θεοφάνης στο *Χρονικό* του: «τῆ δὲ παχύτητι τῆς γεώδους οὐσίας, πετροκισσῆρους μεγάλους ὡς λίθους τινὰς ἀναπέμψαι καθ' ὅλης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Λέσβου καὶ Ἀβύδου καὶ τῆς πρὸς θάλασσαν Μακεδονίας, ὡς ἅπαν τὸ πρόσωπον τῆς θαλάσσης ταύτης κισσῆρων ἐπιτολαζόντων γέμειν»· ο ίδιος ολοκληρώνει την περιγραφή των συμβάντων με το ότι όλα αυτά συνέβησαν «ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ θεομάρχου Λέοντος». Ο Λέων Γ' Ισαυρος είναι ο γνωστός εικονομάχος αυτοκράτορας, στον οποίο αποδίδει την αιτία αυτής της καταστροφής ο μοναχός και φυσικά εικονόφιλος Θεοφάνης. Δείγμα θεϊκού θυμού για τις ειδωλολατρικές τάσεις των χριστιανών, όπως ερμηνεύθηκε από τον αυτοκράτορα, η έκρηξη εξυπηρέτούσε την προπαγάνδα του και έτσι συνέχισε «ἀναιδέστερον τὸν πόλεμον κατὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων»⁵⁰.

Μια πολύ δυνατή νεροποντή το Δεκέμβριο του 1999 είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός χειμάρρου στο πρηνές στα βόρεια της βασιλικής, ο οποίος παρέσυρε και εναπόθεσε στο βορειοδυτικό τμήμα της βασιλικής άφθονη λατύπη από το παλιό λατομείο που λειτουργούσε εκεί τη δεκαετία του '50. Κατά τη διάρκεια των εργασιών απομάκρυνσης αυτών των επιχώσεων βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα του Λέοντος Ε' του Αρμενίου (813-820)⁵¹. Παραμένει αδιευκρίνιστο αν τα τρία νομίσματα προέρχονται από κάποιο θησαυρό που είχε αποκρυβεί στο Μέσα Βουνό ή αν προέρχονται από κάποιες προσωρινές εγκαταστάσεις που φαίνεται ότι υπήρξαν στα βορειοδυτικά της βασιλικής στο βραχώδες πρηνές.

Συμπεράσματα

Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης με τα μέχρι σήμερα δεδομένα είναι η μεγαλύτερη βασιλική της Θήρας, για την οποία μάλιστα ο γλυπτός διάκοσμος παραγγέλθηκε στην Κωνσταντινούπολη και δεν χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά γλυπτά μέλη από αρχαιο-

Εικ. 12. Η βόρεια πλευρά του χώρου Α' του προσκίσιματος της βασιλικής.

τερα οικοδομήματα, όπως στις βασιλικές του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και του Πυθίου Απόλλωνα στην αρχαία Θήρα⁵² και της Επισκοπής στη Μέσα Γωνιά⁵³. Η βασιλική η λεγομένη του «Αρχαγγέλου Μιχαήλ», με διπλό νάρθηκα, έχει την ίδια ακριβώς κάτοψη με τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης, με το βόρειο επίμηκες προσκίσιμα να απολήγει σε μικρή αφίδα, έχει όμως μικρότερες διαστάσεις προσαρμοσμένες στο στενό χώρο που υπήρχε στο πλάι του κεντρικού δρόμου και ο οποίος οδηγούσε από το πλάτωμα της Σελλάδας στην κεντρική είσοδο της αρχαίας πόλης της Θήρας. Οι περισσότερες άλλωστε βασιλικές των Κυκλάδων είναι ιδρυμένες σε θέσεις αρχαίων ιερών, έχει χρησιμοποιηθεί στην τοιχοδομία τους αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση ή έχει λαξευθεί μάρμαρο ή άλλη πέτρα από τόπιους τεχνίτες. Η βασιλική της Αγίας Ειρήνης μπορεί να θεωρηθεί το μεγαλύτερο παλαιοχριστιανικό μνημείο των Κυκλάδων πριν από την ίδρυση της Καταπολιανής στα χρόνια του Ιουστινιανού. Η Α φάση του μνημείου δεν διαρκεί πολύ, καθώς πολύ σύντομα, στα μέσα του 6ου αιώνα, προφανώς μετά από σεισμό, αναγκάζονται να την επισκεύασουν και τότε μετατρέπεται σε θολοσκέπαστη και τρουλλαία. Λόγω όμως του πλάτους και του μήκους των επιμέρους μερών της βασιλικής η όλη κατασκευή θα πρέπει να ήταν στατικά ευάλωτη.

⁴⁹ Σόλιδος Λέοντος Γ' Ισαύρου νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολεως (DOC III, 244, αριθ. 4d.1-4d.2, Class IIb).

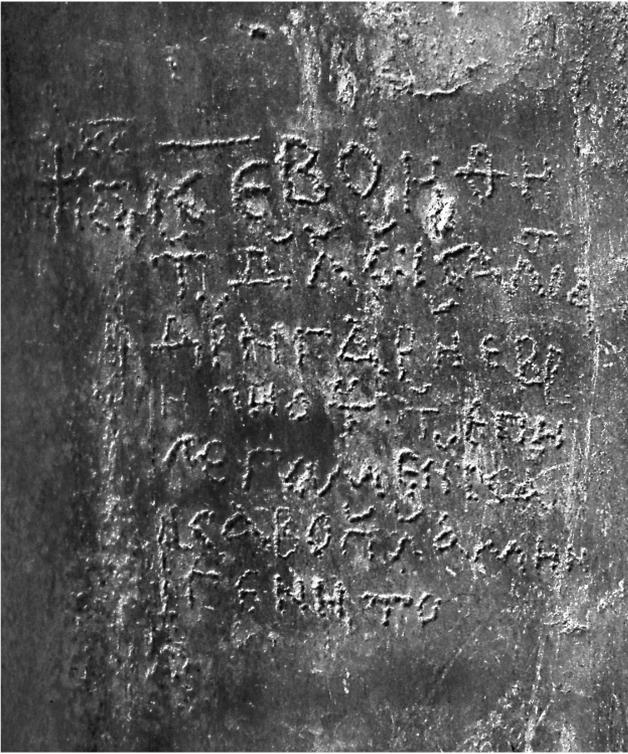
⁵⁰ PG 108, 816.

⁵¹ Πρόκειται για φόλλεις νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολεως, στη μία από τις οποίες απεικονίζεται μόνο ο Λέων, με χρο-

νολογία κοπής 813 (DOC III, 1, 377-378, αριθ. 6) και στις άλλες δύο ο Λέων με το γιο του Κωνσταντίνο και χρονολογία κοπής 813-820 (DOC III, 1, 378, αριθ. 7a.1).

⁵² F. Hiller von Gaertringen, *Thera III*, Βερολίνο 1904, 195-197.

⁵³ Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 18).

Εικ. 13. Επιγραφή χαραγμένη σε τμήμα κίονα της βασιλικής.

Η ανασκαφή του νεκροταφείου και τμημάτων του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Περίσσας αποκάλυψε ότι ο παράλιος αυτός οικισμός εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα⁵⁴, όπως συμβαίνει και με όλους τους παράλιους οικισμούς στο Αιγαίο μετά την εμφάνιση του αραβικού κινδύνου⁵⁵. Οι κάτοικοι, οι οποίοι κατέφυγαν σε κάποιο ασφαλέστερο σημείο της ενδοχώρας του νησιού, εξακολούθησαν προφανώς να επισκέπτονται και να φρο-

⁵⁴ Οφείλω να μνημονεύσω τις εποικοδομητικές συζητήσεις με τον αείμνηστο συνάδελφο Χ. Σιγάλα, που για πολλά χρόνια ανέσκαπτε τον αντίστοιχο οικισμό στο Καμάρι και ο οποίος είχε παρουσιάσει ανακοίνωση για το θέμα στο Συμπόσιο της ΧΑΕ το 1990, βλ. Χ. Σιγάλας, «Το τέλος των παράλιων οικισμών της Θήρας», *10ο Συμπόσιο της ΧΑΕ*, Αθήνα 1990, 77.

⁵⁵ Από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα, βλ. ενδεικτικά Ά. Αβραμιά, «Νομισματικοί θησαυροί και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 5 (1983), 4-90. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, 43 κ.ε. E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIIIe siècles*, Παρίσι 1988, 67-68.

⁵⁶ Παρόμοιες επιγραφές-χαραγμάτα σε κίονες βρίσκονται συχνά

ντίζουν το μεγάλο αυτό και πλούσιο εκκλησιαστικό μνημείο ακόμα και μετά την καταστροφική έκρηξη του ηφαιστείου το 726 μ.Χ., έστω και αν βρισκόταν σε ερειπώδη κατάσταση και είχε περιοριστεί η χρήση του σε ορισμένα τμήματα, όπως στο δυτικό τμήμα του βόρειου προσκτίσματος. Τον 8ο και τον 9ο αιώνα, στους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες, πρέπει να ιδρύθηκε και ο δίκλιτος καμαροσκέπαστος ναός στο ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους (Εικ. 3.Γ).

Ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την περαιτέρω χρήση του χώρου αποτελεί μια επιγραφή-χάραγμα⁵⁶ σε τμήμα κίονα της βασιλικής, που βρέθηκε στο χώρο της βασιλικής και αναφέρει: *Κύριε βοήθι τῷ δούλῳ σου Κυρίῳ Δρουγγαρίῳ Ἐβριπιότῳ τοῦ ἐπιλεγμένου Κακαβόπουλου ἀμὴν γένητο* (Εικ. 13). Ο δρουγγάριος, αξιωματούχος του στόλου, είναι γνωστός τουλάχιστον από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, όταν το 698 οι στασιάσαντες ηγέτες του στόλου ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον δρουγγάριο των Κιβυρραϊωτών Αψίμαρο⁵⁷. Ως θεσμός διατηρείται σε όλη τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο χωρίς να είναι σαφές ποια ήταν ακριβώς η δικαιοδοσία των δρουγγαρίων. Από το 14ο αιώνα οι δρουγγάριοι φθάνουν να διοικούν και μεμονωμένα πλοία⁵⁸.

Η γραφή, που δείχνει να είναι συνδυασμός μεγαλογράμματης και μικρογράμματης, έχει χαρακτηριστικά που βρίσκονται σε χειρόγραφα του 10ου αιώνα, όπως το συμπλήρωμα «του», το Δ με τους χαρακτηριστικούς ακρέμονες, το ρ με την έντονα προς τα κάτω προεκτεινόμενη κεραία⁵⁹.

Η Θήρα ήταν ένα πέρασμα σημαντικό για τους ναυτικούς, που πρέπει να ανέκαμψε σύντομα από τη φυσική καταστροφή του 726. Ο χαμένος σήμερα «θησαυρός» των 29 μιλιαρεσίων του αυτοκράτορα Θεοφίλου, που είχε βρεθεί στην περιοχή της αρχαίας Θήρας, έχει ήδη

και σε άλλα μνημεία, όπως ενδεικτικά στα Δίδυμα της Μικράς Ασίας, M. R. Naumann, «Didyma, die Ausgrabungen bei den Thermen», *IstMitt* 30 (1980), 179, στο Οικτάγωνο των Φιλίππων, *ΠΑΕ* 1960, πίν. 73α, σε κίονα της Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1961, πίν. 30γ.

⁵⁷ Δ. Ζακυθινού, *Βυζαντινή ιστορία*, Αθήνα 1972, 124.

⁵⁸ Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996, 365.

⁵⁹ Στο χειρόγραφο Br. Mus. Add. 18231 του έτους 972, βλ. Κ. και S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200* (MPV, I-X), Boston, Mass. 1934-1939, 120. Για τις πολύτιμες παλαιογραφικές παρατηρήσεις και την υπόδειξη του χειρογράφου ευχαριστώ θερμά τον πάντα πρόθυμο και γενναιοδωρο στο να μεταδίδει τις γνώσεις του Αγαμέμνονα Τσελίκα, του ΜΙΕΤ.

συνδεθεί με τις προσπάθειες ανασύστασης του βυζαντινού στόλου για την ανακατάληψη της Κρήτης τον 9ο αιώνα και την εγκατάσταση φρουράς στο νησί⁶⁰. Ο 10ος αιώνας σηματοδοτείται από την επιτυχία της ανακατάληψης της Κρήτης και είναι πολύ πιθανόν ο απάνεμος και προφυλαγμένος από τους βόρειους ανέμους όρμος της Περίσσας να χρησιμοποιείται όλα αυτά τα ταραγμένα χρόνια ως ενδιάμεσος σταθμός από το βυζαντινό στόλο. Έτσι ο δρογγάριος του στόλου από τη Χαλκίδα (Εύριπος) αφήνει το αποτύπωμά του στο σύντομο προφανώς πέρασμά του από το νησί. Άλλωστε η Περίσσα χρησιμοποιείτο μέχρι πρόσφατα ως φυσικό λιμάνι, όπως μετά τους σεισμούς του 1956 από τα πολεμικά πλοία και από τα συνεργεία ανοικοδόμησης της Σαντορίνης για τις μεταφορές των υλικών και για την προ-

σόρμιση των πλωτών μεταφορικών μέσων⁶¹. Το όνομα του νησιού ως Σαντορίνη, που εμφανίζεται για πρώτη φορά από τον άραβα γεωγράφο Edrisi το 12ο αιώνα και θεωρείται ως παραφθορά του Santa Irini, έχει θεωρηθεί από τους ερευνητές ότι προέρχεται από τους πορτογάλους της εποχής και ότι συσχετίζεται με κάποιο παραλιακό μνημείο, κοντά στο οποίο προσορμίζονταν οι ναυτικοί, στην Περίσσα ή στη Ρίβα της Θηρασίας⁶².

Η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, που παρέμεινε με τον απόηχο της λάμψης της σε χρήση έστω και ερειπωμένη, όπως μαρτυρούν τα νομίματα και η επιγραφή, στους 8ο, 9ο και 10ο αιώνα και στο μεσαίο κλίτος της οποίας ιδρύθηκε ναΐσκος αφιερωμένος στην Αγία Ειρήνη, είναι αυτή που προφανώς έδωσε στο νησί στα μεσοβυζαντινά χρόνια το νέο του όνομα.

Eugenia Geroussi

THE EARLY CHRISTIAN BASILICA OF ST IRENE AT PERISSA ON THERA. A PRELIMINARY PRESENTATION

In the course of major earth-removal works prior to building a church at Perissa on the island of Thera, around 1840, ancient ruins were uncovered, the plan of which was published in the *Archaiologike Ephemeris* of 1842. The plan included, *inter alia*, two three-aisled basilicas, while all that survives today is the lower part of a marble funerary monument of Hellenistic times, on which was incised in the fourth century AD the so-called Thera cadastre, based on the tax reform of Emperor Diocletian.

Excavations during the 1990s, occasioned by the building boom in the area, in response to the pressures of tourism development, brought to light parts of a settlement of Late Antiquity, an organized cemetery and a large Early Christian basilica on the site of the Middle Byzantine church of St Irene.

The ruined and disfigured two-aisle, vaulted-roof church of St

Irene, at the northeast edge of the settlement, in the foothills of Mesa Vouno, was partly buried beneath huge deposits. The removal of these deposits in 1992, on the northwest side of the small church, brought to light the upper parts of built piers and columns, still standing upright in the fill (Fig. 1). The small-scale excavations conducted in the following years revealed that the two-aisle church had been founded in the east part of the middle aisle of a large three-aisle basilica. The upper structure of the northwest part of this basilica, the west part of an oblong building added to the north side and a large part of the narthex were uncovered (Fig. 2). To bring to light fully this important monument demands long-term excavations with parallel works of supporting and consolidating the parts revealed, as well as extensive interventions to contain the earth and rocks on the overlying steep rocky slope.

Two building phases can be distinguished in the three-aisle

⁶⁰ Β. Πέννα, «Νομοματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες», *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος)*, (επιμ. Ε. Κούντουρα-Γαλάκη), Αθήνα 2001, 399-410.

⁶¹ Γ. Μαρίνου, «Ίστορικές αναδρομές» *Σαντορίνη* (επιμ. Μ. Δανέζη), Αθήνα 1971, 110.

⁶² Κουμανούδης, ό.π. (υποσημ. 41), 1-2.

basilica: the initial one (phase A) and a second one of extensive alterations (phase B). This is a three-aisle basilica in which the middle aisle terminates in a semicircular apse, and the lateral aisles in straight walls. The length of the middle aisle, excluding the apse, is 25.35 m. and the width 8.55 m., the north aisle is 3.80 m. wide, while the overall width of the basilica is estimated at 16.15 m. (Fig. 3).

In phase A the middle aisle was separated from the side aisles by colonnades of ten columns (Fig. 3A). The four west columns of the north colonnade survive *in situ*, three of them with their capital. On the west wall, the central doorway of the middle aisle, width 1.80 m., and the smaller doorway of the south aisle, width 1.20 m., have been revealed (Fig. 6). The upper part of a monumental doorframe of the central portal has been uncovered, with two vertical jambs and part of the lintel, all of local grey limestone. They are decorated richly only on the face towards the narthex, with a variation of Lesbian cymatium (*cyma reversa*), astragal (bead-and-reel) and Ionic cymatium (egg-and-dart) (Figs 7 and 8). The doorframe, which comes from an earlier building on the island, can be dated to the fourth century. The columns and the capitals of the colonnades are made of Prokonnesian marble and on one column there is a mason's mark 'EA', which attests to their provenance from Constantinopolitan workshops. The Corinthianizing column capitals belong to the *Leierkapitelle* type (Fig. 9), which is disseminated widely in the second half of the fifth and the early sixth century. They display similarities to those in S. Apollinaire Nuovo in Ravenna, and so the founding of the basilica, which in this phase had a timber roof, can be dated to the early sixth century.

In phase B extensive alterations were made to the monument, as observed in the massive built piers encasing, rather inelegantly, every second column of the north colonnade, and the other features that point to a change in the roofing of the church (Fig. 3B). The arcade created between the built piers abuts the original arcade of the columns, which is not abolished but is essentially hidden behind the lower and wider arcade of the piers (Fig. 1). As seen from the middle aisle, this creates the impression that the low arcade is supported alternately on piers and columns. Because large parts of the construction of the vault of natural volcanic stones and plaster were found in the fill of the north aisle and the narthex, it is deduced that the basilica was roofed by vaults. Moreover, the existence of two diametrically opposed built piers, Π1 and Π3, suggests that the central space of the middle aisle was roofed by a dome. The alterations were made

presumably after earthquake damage to the monument and can be dated to the second half of the sixth century, since the same phenomenon has been observed in excavations of houses in the settlement at Perissa and the corresponding coastal settlement at Kamari.

The north oblong addition to the basilica, the north side of which follows the line of the adjacent rock, forms a space of trapezoidal plan with varying width (Fig. 2). To phase A belong the thin outer walls and the apse, while all the rest of the building elements visible today belong to phase B. The east part is separated from the west by a cross wall, in which a monumental formation of a two-lobe opening above the lintel of the doorway has been revealed (Fig. 11). Particularly interesting is the west part, the side walls of which stand to a considerable height and preserve the springing of the roof with a semicircular vault (Fig. 5A), and the formation of the north and south sides lacks uniformity in spaces A and B. Found in the west part were copper coins of Maurice 587/8, Herakleios 623/4, Constans II 646/7 and Leo V the Armenian 813-820. One gold solidus of Leo III Isaurus 720/5 refers to the catastrophic eruption of the Thera volcano in 726, which is described vividly by Theophanes in his Chronicle and is attributed to the iconoclast emperor '*themachos Leo*' (Leo who battles against God).

Based on current knowledge, the St Irene basilica is the largest basilica on Thera, for which the sculpted decoration was commissioned from Constantinople and *spolia* of earlier buildings were not used exclusively, as in the other known basilicas on the island. It can also be considered the largest ecclesiastical monument in the Cyclades, prior to the founding of the Katapoliani church on Paros. The coastal settlement at Perissa was abandoned by its inhabitants around the mid-seventh century, with the appearance of the Arab threat, but at least some parts of this large ecclesiastical monument continued in use even after the eruption of the volcano in 726, while in the eighth and ninth centuries the two-aisle vaulted-roof church must have been founded in the east part of the middle aisle. An interesting testimony for the further use of the space is the inscription on part of a column, which was incised by the *drouggarios* Kakabopoulos from Euripos and can be dated to the tenth century (Fig. 13). This large ecclesiastical monument should be associated with the name of the island as Santorini, since it appears for the first time in the sources of the twelfth century by the Arab geographer Edrisi, derives from the portolans and is correlated by researchers with some coastal monument at which seafarers moored their ships.